

KUIDAS KAJASTUS ÜLEMINEK VANALT KIRJAVIISILT UUELE PEETRI KOHTUPROTOKOLLIDE KEELES

Kristiine Kurema

Tartu Ülikool

Kokkuvõte. Artiklis antakse ülevaade 2013. aasta kevadel Tartu ülikoolis kaitstud bakalaureusetööst, milles uuriti eesti kirjakeele kasutust 19. sajandi teisel poolel. Lisaks oli töö eesmärgiks anda selgem ülevaade eesti kirjakeele keskmurdepärasusest. Uurimismaterjaliks olid Peetri kihelkonna kohtuprotokollid aastatest 1869.–1870. ja 1884. Analüüsiti kohtuprotokollide ortograafiat, häälikulisi jooni ja morfoloogiat. Iga uurimisaspekti käsitleti mõlema perioodi kohtuprotokollides eraldi ning seejärel võrreldi kahe perioodi keelekasutust. Selgus, et mõlema perioodi kirjapanekutes on sarnasusi Peetri murrakuga, aga neid ilmneb rohkem 1869.–1870. aasta protokollides. Esimese perioodi kohtuprotokollide kirjapanemisel on lähtunud vanast kirjaviisist ning neid iseloomustavad rohked paralleelvormid ja häälikuline varieeruvus. Teise perioodi kohtuprotokollides oli kasutusel uus kirjaviis ning need on keeleliselt ühtlasemad ja tänapäeva eesti kirjakeelega sarnasemad. See näitab eesti kirjakeele seisundi tugevne-mist juba 1880. aastatel.

Märksõnad: eesti kirjakeel, keskmurre, kohtuprotokollid, Peetri murrak, uus kirja-viis, vana kirjaviis

DOI: <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2013.4.3.03>

1. Sissejuhatus

Artikli eesmärk on selgitada, kuidas kajastub üleminek vanalt kirja-viisilt uuele Peetri kihelkonna kohtuprotokollides. Artikli esimeses osas antakse ülevaade probleemi taustast. Seejärel keskendutakse uurimis-materjalile ja meetodikale ning kolmandas osas esitatakse analüüsi põhiaspektid ja tulemused.

Uurimuse eesmärgiks oli analüüsida Peetri kihelkonna kohtuproto-kollide keelt, võrreldes seda Peetri murrakuga. Teiseks eesmärgiks oli anda selgem ülevaade eesti kirjakeele seosest keskmurdega. Lähtuti üld-levinud seisukohast, et tänapäevane eesti kirjakeel põhineb suuresti keskmurdel. Peetri murrak valiti uurimise lähtemurrakuks, sest see kuulub keskmurde tuumalasse ning selles on jooni, mis on omased ennekõike keskmurdele ja tulevad teistes murretes vähem esile.

Eesti murretest on tänapäeva kirjakeelega sarnaseim põhjaeesti keskmurre (Kask 1984: 20). Keskmurre on põhjaeesti murdeala keskne

ja territoriaalselt suurim murre, mille tuumiku moodustavad põhjapoolsed Järva murrakud (Ambla, Järva-Madise, Järva-Jaani, Koeru ja Peetri), Harju kirdemurrakud (Jüri, Harju-Jaani, Kose), Viru läänemurrakud (Väike-Maarja, Simuna, Kadrina, Rakvere kesk- ja lõunaosa, Viru-Jaagupi lääneosa). Selle murdeala keelt iseloomustavad paljuski samad nähtused, mis esinevad kirjakeeleski. Näiteks on põhjaeestilised vormid *de*-mitmus ja *si*-tunnuseline lihtminevik, *sse*-lõpuline sisseütlev, diftongiline mitmuse osastav (*kergeid*), *da*-tunnuseline infinitiiv. Ometi pole keskmurre ja normikeel üks ja seesama, sest kirjakeeles on jooni, mis on alusmurretest aja jooksul taandunud, näiteks pika *ü* märkimine (kirjakeeles *müüma*, hilisemas murdes diftongistunud *müüma*) ja *a*-tunnuseline mitmuse osastav: *kotta*, *võrka*. Lisaks sellele on kirjakeeles ka teiste eesti murrete tunnusjooni. (Kask 1984: 20–21, Raag 2008: 60–62)

Keskmurret piiravad põhjast ja kirdest kirderannikumurre, lõunast lõunaeesti murded, läänest piirneb see lääne- ja idast idamurdega. Kuna murdepiirid pole absoluutsed, on keskmurdes segunenud naabermurrete tunnuseid ja vastupidi. Keskmurre ei moodusta ühtset territooriumi, eriti kipuvad üldiste joonte võrdluses erinema murde äärealad. Keskmurre jaguneb lääne-, ida-, põhja- ja lõunarühmaks ning seda iseloomustavad ennekõike need jooned, mis on omased kogu põhjaeesti murderühmale. Sellised tunnused on näiteks konsonantühendi püsimine sõna algul (*kleit*); klusiil, mis on sisekao tõttu sattunud helitu konsonandi ette, on tavaliselt pikenenud (*üwè*); uuemates sõnades on lühike vokaal pikenenud (*mäletsema*); kiirkõnes ilmneb hiline sisekadu (*piziksed*); sageli esineb *de*-mitmust. Ennekõike keskmurret iseloomustab näiteks klusiili väljalangemine nõrgaastmelises kolme konsonandi ühendis (*konts* : *koñzà*), pikkade madalate vokaalide diftongistumine (*soärèd*), mitmuse genitiivi paralleelvormid (*nõrřtè* ~ *nõrdè*), kolmesilbiliste *as*-tuletiste *st*-line ainsuse osastav (*ruzikkast*), kontraheerunud ja pikemates sõnades *d*-lõpuline mitmuse osastav (*sädèmeid*), *sse*-tunnuseline sisseütlev (*elüşse*), keskmurdele omased sõnakujud (*kaèv* : *kaèvü*), *keelama*-, *väänama*-tüüpi verbide üleminek kontraheerunud verbide rühma, omapärased *k*-lõpulised paarisõnalised konstruktsioonid (*siek-siek*). (Must ja Univere 2002: 353–374)

Artikkel on jagatud viieks osaks, millest kaks esimest hõlmavad seniste uurimuste ülevaateid ja muud tausta tutvustavat. Esitatakse ülevaade Peetri murrakualast ning kirjeldatakse murrakut. Kolmandas osas antakse lühike ülevaade vanast ja uuest kirjaviisist ning analüüsitakse kohtuprotokollide ortograafiat, neljandas osas keskendutakse protokollide keelekasutuse häälikulistele ning viiendas morfoloogilistele nähtustele.

2. Ülevaade Peetri murrakust

Peetri kihelkonna ajalugu sai ilmselt alguse Rooma rauaajal 50–450 pKr, mil tänu viljakale mullastikule moodustus tänapäeva Järva-Peetri alale Peetri muinaskihelkond (Lätti 2007: 301). 13. sajandil oli Ämbra ehk Peetri kihelkond Järvemaal jõukaim ja rahvaarvult suurim (Hennoch 1994a: 5, 52). Esimest korda mainitakse Peetri kihelkonna nime 1627. aastal. Nimi on pärit apostel Peetruse nimest. Samas on paralleelselt olnud kasutusel ka nimi *Ämbra*, mis on ajendatud kihelkonnapeetri Lutherus de Embere nimest. (Hennoch 1994b: 86)

Peetri murrak kuulub põhjaeesti murrete hulka, paigutudes täpsemalt keskmurde tuumalasse. Kuna keskmurre paikneb teiste murrete vahel, on selles segunenud Eesti mandri murrete tunnused. (Pajusalu jt 2009: 147, Must 1965: 13)

2.1. Peetri murraku häälikulised jooned

Vokalismis ilmneb Eesti murretes ulatuslikult avaldunud vaheldus *a ~ õ* Peetri murrakus *e*-lisel kujul: *menàma* ‘manama’. Järva murrakutes on vahekord *ē* ja diftongi *ie* vahel tasakaalus, aga Peetri murrakus eelistatakse diftongilist *ie*-d: *siè* ‘see’, *Pietri*, *kilumietri*, *viè* ‘vee’ [*vidamine*] (Must ja Univere 2002: 140, Must 1965: 209). Laadivaheldusega sõnades ei pruugi *i* ja *u* madalduda, näiteks: *nuaga*, ning *äe* asemel hääldatakse sageli *ää*: *kääst* ‘käest’, *pääv* ‘päev’ (Neetar 2005: 99, Neetar 2009: 282). Peetri murrakus on tendents *i*-lõpuliste diftongide madaldumiseks, mistõttu öeldakse *nañnè* : *naşñè* (Must ja Univere 2002: 148).

Nii nagu põhjaeesti keelealale iseloomulik, ei hääldata ka Peetris sõnaalgulist *h*-d: *ind* ‘hind’, *a•mmaratta* ‘hammasratta’, *iàd* ‘head’, *j•rmsad*. Sõnaalguline *h* on kadunud kõikidest keskmurde murrakutest (Neetar 2005: 99, Univere ja Must 2002: 22, Must 1965: 214, 217, 221). Harvemini esineb *h* kadumist sõna keskelt, näiteks *muõnamed* ‘moonamehed’, *niukke*, hoolikamas häälduses esineb see siiski: *ta^hettaşse* ‘tahetakse’. Konsonandikadudest ilmnevad *j*-kadu: *ãnd* ‘ajanud’, *pailu* ‘palju’, *nallast* ‘naljast’; *r*-kadu: *ã* ‘ära’ ning *v*-kadu: *pãe* ‘päev’, *sui* ‘suvi’, *tali* ‘talv’. (Neetar 2005: 99)

2.2. Peetri murraku morfoloogia

Noomenimorfoloogias esineb sisekaoline genitiiv sõnades *pãikse*, *veikse*, *ãikse*. Ainsuse genitiivis liitub mõnele sõnale *ma*-silp: *kolmandama*, *eñnettuma*. (Must ja Univere 2002: 196, Neetar 2005: 100)

Peetri murrakus on keskmurdele omaselt partitiivi lõppudeks üldiselt *-da, -d, -t, -t̄: oaštaid, tièd [müèda], kilumietter̄* (Must ja Univere 2002: 206, Must 1965: 207, 209). Ainsuse partitiiv on kirjakeelega sarnaselt lõputa kahesilbilistes esmavälistes sõnades. Kuna sellisel juhul langevad kokku sõna nimetav, omastav ja osastav kääne, on partitiivi lõpp sageli *-d: onùd*. Keskmurdele omaselt on palju *sse*-tunnuseliste sisseütlevat: *laesse* 'lakke', *paasse* 'patta', *labuſse, moasse*. (Neetar 2005: 100) Peetri murrakus esineb astmevahelduslik muuttüüp *vaŋgèr : vaŋkri (~ vaŋkre)* ja partitiiv *vaŋgert* (Must ja Univere 2002: 62, Must 1965: 217, Neetar 2005: 100). Ennekõike *pesa*-tüübile iseloomulik *de*-tunnuseline mitmuse genitiiv avaldub ka kahesilbilistes astmevahelduslikes *a-* ja *ä-* ning *u-, o-*tüvelistes sõnades: *naèlade, är̄gade, liñdude*. (Must ja Univere 2002: 200)

Verbimorfoloogias esinevad Peetri murraku mitmuse kolmanda pöörde kindla kõneviisi lihtminevikus lõpud *-ivad, -sivad: akkazivad, aštuzivad, käizivad, soatsivad, veŋtaksivad*. (Must ja Univere 2002: 278–280, Must 1965: 207–221) Tingiva kõneviisi mitmuse kolmanda pöörde lõpp on tavapäraselt *-ksivad*, aga ka *-id, -sid* ja *-ksid*. (Must ja Univere 2002: 290–291) Kaudne kõneviis moodustatakse tavaliselt *ma*-infinitiivilisena: *ta juòma iŋmazad muòdi*. Mõnikord kasutatakse kaudse kõneviisi vormistamisel *da*-infinitiivi: *ta pidàda àš'ti kudùda oškama, ta kudùda àš'ti*. (Must ja Univere 2002: 295–296) Impersonaalne esineb Peetri murrakus muutus *-kse > -šse: nuheldašse, teŋmattašse, ùòlvašse ~ ùòlvas*. Isikulise tegumoe mineviku kesksõna tunnusest *-nud* on enim kasutusel variant *-nd: [ei] mahtund, jaluttand, uškund*. *nud*-kesksõna võib esineda ka kujul *-d: üteld ~ øeld ~ ueld* 'öelnud', *pannd* 'pannud'. Mõnel puhul jääb alles ainult sõnatüvi: *and* 'andnud', *pist* 'pistnud'. (Must ja Univere 2002: 48, 340, Must 1965: 207–209, Neetar 2005: 100)

3. Ülevaade vanast ja uuest kirjaviisist

Vana kirjaviisi põhimõtted töötati välja 17. sajandi lõpukümnetel ning võeti laiemalt kasutusele 18. sajandi alguses. Selles kirjaviisis ilmusid näiteks uus testament (1715) ja piibel (1739). 18. ja 19. sajandi vahetusel hakati Euroopa valgustusajastu mõjul eesti keelele rohkem tähelepanu pöörama. Tekkis arusaam, et eesti keel on struktuurilt sarnane soome keelega, mistõttu peaks eesti keele grammatikat ja ortograafiat luues võtma eeskujuks soome keele. 1843. aastal ilmus Eduard Ahrensi grammatika, milles ta tegi ettepaneku tugineda soomepärasele kirjaviisile. 19. sajandi esimesel poolel algas võitlus uue ja vana kirjaviisi vahel. (Kasik 2011: 52–54, Raag 2008: 45–47)

Vana kirjaviisi rajajaks peetakse Bengt Gottfried Forseliust, kes tegi uuendusettepanekuid eesti keele kirjapanemiseks. Ta loobus oma aabitsas võõrtähtedest *c, f, q, x, y, z*, ja *h*-st kui vokaalipikendusmärgist. See-eest lisas ta oma aabitsasse tähed *ä, ö* ja *ü*. Neid tähti peeti varem saksa *a, o* ja *u* umlaudiks. Kuigi Forseliuse ortograafia tugines jätkuvalt saksa keelele, lähtus ta muudatusettepanekutes rahvakeelest. Näiteks soovitas ta kaotada pöördelõpud eitavas kõnes, kuna rahvakeeles need puudusid. 1694. aastal ilmus Forseliusel aabits, milles oli järgitud vana kirjaviisi põhimõtteid. Forseliuse ideid täiendas ja talletas Johann Hornung oma 1693. aastal ilmunud teoses „Grammatica Esthonica”. Tekkinud kirjaviisi hakati nimetama Forseliuse-Hornungi lihtsustatud kirjaviisiks ehk vanaks kirjaviisiks. (Kasik 2011: 32–36, Kask 1958: 13, Kingisepp 2001: 10–12, Laanekask 2004: 27–28)

Vanale ehk Forseliuse-Hornungi kirjaviisile oli omane kirjutada rõhulise lahtise silbi pikk vokaal ühe tähega: *sadud, loja*. Ka pika vokaaliga lõppevates sõnades kirjutati pikk vokaal ühe tähega: *pu, wö*. Samas märgiti rõhulise kinnise silbi pikka vokaali kahe tähega: *mees, meel*. Rõhulise lahtise silbi lühikest vokaali märgiti järgneva kahekordse konsonandiga: *omma, liggimesse*. Konsonantide puhul kirjutati ühesilbilise sõna lõpus olev ülipikk konsonant ühekordse tähega: *tam, luk*. Selles kirjaviisis puudus märk *õ*-tähe kirjutamiseks. (Kask 1958: 10–12, Kingisepp 2001: 10–12, Laanekask 2004: 27–28)

19. sajandi esimesel poolel asendus kiriklik-dogmaatiline keelde suhtumine keelte uurimise ja võrdlemisega (Laanekask ja Erelt 2003: 296). Tekkis arusaam, et eesti keel on struktuurilt sarnane soome keelega, mistõttu peaks eesti keele ortograafiat ühtlustades võtma eeskujuks soome keele. Esimene, kes soovitas lähtuda soome keelest, oli A. I. Arwidsson. Uusi ideid kajastati enim 1813. aastal ilmuma hakanud Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache”. Eduard Ahrens, kes toetus soome ortograafiale, soovitas pikki vokaale alati kirjutada kahekordselt ja lühikesi ühe tähega ning lühikese vokaali järel märkida kaksikkonsonanti ühekordselt. 1816. aastal tegi Otto Wilhelm Masing ajakirjas „Estnische Originalblätter für Deutsche” ettepaneku *õ*-tähe märkimiseks. (Kask 1958: 200, Raag 2008: 45–79)

19. sajandi teise poole alguses hakkas uue kirjaviisi eest võitlema F. R. Kreutzwald, kes erinevalt Ahrensisist pooldas illatiivi märkimiseks kahekordseid konsonante: *ette, kokku*. Ühtlasi ei olnud ta selliste vormide poolt nagu *kingg, kangge*. Kreutzwaldi võib pidada uue kirjaviisi kinnistajaks, sest see pääses võidule tänu tema tegevusele. 19. sajandi teisel poolel ilmusid uues kirjaviisis Russowi „Eestimaa Talorahwa Seadus” ja Kreutzwaldi „Lihvlandi Talorahwa Sääduse-raamat”.

Lisaks läksid uuele kirjaviisile üle mitmed kalendrid. Uue kirjaviisi vastu võitles sel ajal Johann Voldemar Jannsen, see-eest hakkas koos Kreutzwaldiga uut kirjaviisi pooldama Jakob Hurt, kes avaldas 1864. aastal uue kirjaviisi kasutamise juhistega brošüüri „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi”. Seal soovitas ta kasutada palatalisatsioonimärki, ent pidas mõistlikuks mitte kasutada rõhümärke. Uut kirjaviisi pooldas sel ajal ka Carl Robert Jakobson, kes kirjutas selles nii aabitsa kui ka lugemisraamatu. 1871. aastal hakkas ka Jannseni Eesti Postimehe Lisaleht Hurda eestvedamisel kasutama uut kirjaviisi. Eesti Kirjameeste Seltsi teisel koosolekul 30. juunil 1872 võeti vastu otsus minna täielikult üle uuele kirjaviisile. Nii ilmus sama aasta 6. detsembril ka Jannseni Perno Postimees esimest korda läbinisti uues kirjaviisis. (Kask 1958: 115–170, 196–202)

Vahemikus 1900–1917 pöörati keelekorralduslikus tegevuses tähelepanu ennekõike sellele, et eesti kirjakeel saaks kindlad, ühtsed ortograafianormid. Aastatel 1908 ja 1909 toimusid keelekonverentsid, mis olid abiks käibivate paralleelvormide kaotamisel. Samuti toetas kirja-keele ühtlustumist 1912. aastal ilmunud väljaanne „Eesti kirjakeele reeglid”. (Ahven 1958: 67–68)

Kui vana kirjaviisi puhul oli sõna kirja-pilt tihti eksitav ega võimaldanud sõna õigesti hääldada, siis andis uus kirjaviis paremini aimu sõna tähendusest. Uus kirjaviis aitas säilitada sõnatüve kuju erinevates vormides. Kõige tähtsam pooltargument oli uue kirjaviisi rahvuslik laad. Toodi välja uue kirjaviisi seos meie sugulasrahva soomlaste ortograafiaga ning väideti, et see on üks ja ainuke loomulik kirjaviis, milles eestlane saab kirjutada. Uue kirjaviisi vastu oldi ennekõike harjumusest ja varasema tava säilitamise soovist. (Kask 1958: 200, Raag 2008: 45–79)

4. Uurimismaterjal ja meetodika

Uurimismaterjali valikul lähtuti eesmärgist leida kohtuprotokolle kahest perioodist. Esimene periood piiritleti ajaga enne uue kirjaviisi ulatuslikumat kasutusele tulekut ja teise perioodi määratlemisel lähtuti ajast, mil uus kirjaviis oli juba laialdaselt levinud. 19. sajandi esimestel kümnenditel katsetati uuendustepanekuid, aga ühtset kirjaviisi ei tekkinud. Uus kirjaviis hakkas laiemalt levima pärast Eesti Kirjameeste Seltsi esimest ametlikku koosolekut, mis toimus 30. juunil 1872. aastal Tartus. Seal seadis seltsi president Jakob Hurt eesmärgiks arendada ühtset eesti kirjakeelt ja avaldas toetust uuele kirjaviisile. Pärast seda hakkas ka Johann Voldemar Jannseni toimetatud nädala-

leht Eesti Postimees ilmuma uues kirjaviisis. (Laanekask 2004: 34–44, Raag 2008: 45–79)

Uurimismaterjal valiti Eesti Ajalooarhiivis leiduvate Peetri kihelkonna kohtuprotokollide seast. Esimest perioodi iseloomustavad Vodja valla kohtuprotokollid aastatest 1869–1870 (vt näidet lisas 1). Teise perioodi tekstid kuuluvad Öötla (Esna) kohtuprotokollide kogusse ja pärinevad aastast 1884 (vt näidet lisas 2).

Kohtuprotokollides esitatud tunnistajate ja kaebeluste ütlused on eelduste kohaselt kirjutatud nii, nagu ütluse andja parasjagu kõneles. Kummagi vallakohtu kirjutaja kohta pole säilinud palju infot. On teada, et Vodja kohtu kirjutajaks oli sel ajal J. Mein, kelle sünnikoht pole teada. Küll aga näitab kohtuprotokollides kirjapandu, et Mein valdas Peetri murrakut. Seega võib arvata, et ta oli kohalikku päritolu. Öötla valla kohtukirjutajaks oli Hans Rusi, kelle pärinemine Peetri kihelkonnast on dokumenteeritud.

Uurimuse mahukaim osa oli kohtuprotokollide ümberkirjutamine. Seejärel oli võimalik mõlema perioodi protokollidest välja kirjutada kõik, mis puudutas ortograafiat, häälikulisi jooni ja morfoloogiat. Ortograafia kohta taheti teada, kuidas märgiti uurimismaterjalides rõhulise lahtise silbi lühikesi ja pikki vokaale ning rõhulise kinnise silbi pikki vokaale. Välja kirjutati kõik *õ*-tähe märkimise juhud ning pika konsonandi erinevad märkimise viisid. Eraldi toodi välja suure algustähe märkimine isiku- ja kohanimede, kalendritähtpäevade ja nädalapäevade ning kuude nimetustes. Samuti vaadeldi erinevate kirjavahemärkide kasutamist. Häälikulisi jooni uurides kirjutati välja vokaale ja konsonante puudutav aines ning morfoloogia osas keskenduti eraldi noomeni- ja verbimorfoloogiale. Noomenimorfoloogias lähtuti väljakirjutamisel käändsõna paradigmat ja verbimorfoloogias tugineti pöörd sõna paradigmat. Iga uurimisaspekti puhul analüüsiti kõigepealt mõlemat perioodi eraldi ning lõpuks tehti iga aspekti kohta (ortograafia, häälikulised jooned, morfoloogia) kahe perioodi kohtuprotokollide võrdlus.

5. Uurimistulemused

5.1. Kohtuprotokollide ortograafia

Ortograafia analüüsimisel vaadati, millised tunnused on omased vanale ja millised uuele kirjaviisile. 1869. ja 1870. aasta Vodja kohtuprotokollides on vanale kirjaviisile omaselt märgitud rõhulise lahtise silbi pikki vokaale ühe tähega, näiteks *mõda*, *puris*, *melega*, *robiga*, *kulis*, *lomad*, *jure*. Teise perioodi kohtuprotokollides on lähtutud uuest

kirjaviisist, kirjutades lahtise silbi pikad vokaalid kahe tähega, nagu sõnades *mööda, saada, jääma, puuri, tooli, juurest*.

Sõnalõpulisel pikad vokaalid on esimesel perioodil tähistatud ühekordse vokaaliga: *ni, ö, se, jo*, samal ajal kui Öötla kohtuprotokollides on need kahe tähega: *see, löö, süü, tee, nii*. Siiski oli mõlema perioodi kirjapanekutes ka erandeid. Näiteks kirjutati 1869. ja 1870. aasta protokollides kolme sõna lõpus lahtise silbi pikk vokaal kahe tähega: *suu, käsppuu, Juni kuu*, ja mõnes sõnas toimiti nii ka sõna keskel: *paari, hüüdnud* 'hüüdnud', *joonud*, seda ka perekonnanime käänamisel: *Riisil*. Üksikuid erandeid oli ka 1884. aasta kirjapanekutes, kus pikk vokaal võidi kirjutada ühekordselt: *Januar, sepärast, süa, lüa, lada*.

Nii vanas kui ka uues kirjaviisis kirjutati kinnise silbi pikk vokaal kahe tähega. Vodja ja Öötla kohtuprotokollides on sama kirjavilt sõnadel *jääb, öölnud, sees, siis, muud, teed, ees, nüüd, weel, saab*. 1884. aasta kirjapanekutes on kinnise silbi pika vokaali kirjutamine kahe tähega järjekindlam kui Vodja protokollides. Seevastu varieerus 1869. ja 1870. aasta Vodja valla kohtuprotokollides kinnise silbi pika vokaali kirjutamine: *ölnud, öölnud; wel, weel; perremest, perremees; kulsid, kuulsin; nüd, nüüd*.

Vanale kirjaviisile omaselt on Vodja valla kohtuprotokollides rõhulise lahtise silbi lühikese vokaali märkimiseks kirjutatud vokaalile järgnev konsonant kahekordselt: *koggonna, istuminne, igga, näddal, temma, issa, peawannem, walle, järrele, omma, wanna, mehhemodi, perremees, ollen, lubbas, lasseb, tulleb*. Sellest ortograafiapõhimõttest on kõrvale kaldunud vaid mõne sõna puhul: *mina, tahad, sugulasse, sele, raha*. 1884. aasta kohtuprotokollides ei kirjutatud lühikese vokaali märkimiseks järgnevat konsonanti kahekordselt: *mehed, peawanem, tuba, rahata, temal, tagasi, olen, olid, seletada, tulin*.

Kuigi Otto Wilhelm Masing tegi ettepaneku märkida õ-tähte juba 1816. aastal, pole Vodja protokollides kordagi õ-tähte kasutatud. Selle asemel on kirjutatud näiteks *e: nenda, keik, leikanud, teutamisse, teutab*. Palju on õ märkimisel kasutatud õ-d: *höbbedat, Tönnis, nõuadis, söimas, töeks, mõistetud, kõrwas, lõppetasin, õigust, söimama, põhjata, löin, öiete, kõnneles, mönni, tõstis, kõwwa, kõigist* 'kõigest', *sõrmitseda, õppetusseks*. Veel on õ asemel kirjutatud *o: Joulu, woimalik, woib, oige, sobrust* 'sõprust', *moisteti, lounat*. Sõna on kirjutatud nii *a* kui ka *o*-ga: *sannad, sonnagi*. Mõni sõna esineb nii *o* kui ka *õ*-ga kirjutatuna: *kõrwamehhed, korwamehhed; õhto, ohto; alkõrtsis, kortsi; põldussid, pollo; möllemad, mollemad; wõtnud, wotnud*. 1884. aasta Öötla valla kohtuprotokollides esineb õ-täht, näiteks *kõrwamehed, wõtnud, söimas, kõrtsi*. Kahe perioodi kohtuprotokollides on sarnane kirjavilt sõnades *keik, põllu, löin*, kuna Öötla

kohtuprotokollides esinevad nende sõnade märkimisel *õ*-liste vormide kõrval paralleelselt *e*- ja *ö*-ga kirjutatud variandid.

Pikki konsonante on Vodja kohtuprotokollides märgitud kahel moel. Teise perioodi kirjapanekutega sarnaselt on kirjutatud pikk konsonant kahekordselt, aga esineb ka *m*-i ja *n*-i peale kirjutatav kriips, näiteks *peawañem*. Erinev on sõnalõpuliste pikkade konsonantide märkimine. Vodja protokollides on sõnalõpu pikad konsonandid kirjutatud ühe tähega: *kül*, aga Öötla protokollides esineb kirjapilt *küll*.

Algustäheortograafias langeb Vodja ja Öötla protokollides kokku isiku- ja kohanimede märkimine. Mõlemas protokollikogus on nii isikute kui ka kohtade nimed kirjutatud suure algustähega, näiteks Vodjal *Jaan Mauer, Andres Werner, Mihkel Riis, Koddasema, Paidest, Awerre*; Öötlas *Juhan Kraamer, Jaagup Seire, Karel Hohmuth, Mai Perliin, Ämbra, Wäätsa, Esna*. Ühesugune on kuude nimetuste märkimine suure algustähega, nt Vodjal *Webruari, Nowembre* ja Öötlas *Januaril, Mai, Septembril*.

Kirjavahemärkide kasutamine on mõlemal perioodil sarnane. Esineb varieerumist ja puudub kindel interpunktsioonipõhimõte. Öötla protokollides on kahel korral kasutatud semikoolonit, aga Vodja kohtuprotokollides seda ei esine. Kui Öötla protokollides on küsimärgi kirjutamine küsilause lõppu üsna korrapärane, siis Vodja protokollides esineb küsimärki harvem ning selle kasutus on varieeruv. Öötla kohtuprotokollides on sõnade poolitamisel poolituskoht märgitud viimase tähe all oleva kahe joonega või võrdsumärgiga. Vodja protokollides ei tähistata poolitatud sõnade poolituskohti.

Numbrite kirjutamine on kahel perioodil sarnane. Nii Vodja kui ka Öötla protokollides märgiti arve enamjaolt numbritega, näiteks *2 kotti, 4 wakka* (Vodja), *9 hobuse, suma 7 hoost* (Öötla). Erinev on see, et 1869. ja 1870. aastate protokollides ei ole sõnaga kirjutatud arve sulgudes numbriga täpsustatud, nagu on enamjaolt tehtud 1884. aastal: *kolm (3) korda*. Küll aga on mõlemal perioodil arvsõna käänamisel kasutatud ülestõstega käändelõppu: *8^{mal} Julil* (Vodja), *15^{mal} Januaril, 31^{ne} Märsil* (Öötla).

Vodja valla kohtuprotokollid on kirjutatud 1869. ja 1870. aastal. Sel ajal võistlesid juba uus ja vana kirjaviis, aga Vodja kohtuprotokollid on kirjutatud valdavalt vanas kirjaviisis. Öötla protokollide ortograafia, mis järgib juba suuresti uue kirjaviisi põhimõtteid, erineb märgatavalt Vodja kohtuprotokollide omast. Kahe perioodi protokollide puhul on sarnane kirjavahemärkide kasutamises valitsev eba-korrapärasus. Mõlema perioodi protokollides kirjutatakse arvsõna käände näitamiseks käändelõpp ülestõstega numbri järele. Kõige suurem erinevus ilmneb vokaalide märkimisel, kus on selgelt näha, et Vodja kohtuprotokollide kirjapanemisel on jälgitud vana kirjaviisi

põhimõtteid ja Öötla kohtuprotokollide kirjutamisel on lähtunud uuest kirjaviisist.

5.2. Kohtuprotokollide häälikulised nähtused

5.2.1. Kohtuprotokollide vokaalid

1869. ja 1870. aasta Vodja kohtuprotokollides on kaks näidet kõrgenenud *e*-st sõnas *tema: timmale*, aga 1884. aasta kohtuprotokollides seda ei esine. See-eest on Öötla protokollides teisi näitesõnu, kus on säilinud algupärane *i: järgimööda, lainanud*.

Vodja kohtuprotokollides esineb vaheldus *a ~ ä* (*arra ~ ärra* 'ära', *kaest ~ käe*), mida Öötla kohtuprotokollides pole. Sellest vaheldusest on tingitud samuti erinevus sõnas *päev*. Vodja valla 1869. ja 1870. aastate protokollides võib leida kirjakuju *paewal*, aga Öötla protokollides on selles sõnas pikk *ä* või diftong *äe*. Öötla kohtuprotokollides ei varieeru vokaalide *u* ja *ü* kirjutamine, küll aga Vodja protokollides, kus sõnadel *ümber, küsima* ja *ülemal* on paralleelselt nii *u*-line kui ka *ü*-line kirjpilt.

Vodja kohtuprotokollides on järgsilbi *o* tavaline, seevastu ei leidu Öötla kohtuprotokollides järgsilbi *o*-ga näitesõnu. Seega erinevad kahe perioodi protokollides näiteks sõnad *obbosega* (1869, 1870), *hobune* (1884); *kahjo* (1869, 1870), *kahju* (1884); *kohto* (1869, 1870), *kohtu* (1884). Erinev on ka sõna *koos* häälikuline koosseis. Öötla kohtuprotokollides kirjutatakse paralleelselt *kous* ja *koos*, kusjuures viimast varianti esineb rohkem. Vodja protokollides esineb vaid variant *kous*.

Mõlema valla kohtuprotokollides avaldub sõnas *öelnud* vaheldus *öe ~ öö: öölnud*. Diftong *äe* asendatakse mõlema perioodi protokollides mõnikord *ä*-ga. Nii ühtib kahe perioodi kirjpilt sõnas *pää*, aga ka diftongilises variandis *päew, päe*. Diftongi järelkomponent *i* on Peetri murrakule omaselt mõlemal perioodil madaldunud. Nii Vodja kui ka Öötla kohtuprotokollides kirjutatakse *naene*.

Vodja kohtuprotokollides asendab vokaalide vahel *j*-i *e*: *aeal, aeanud, koeu*. Öötla valla protokollides on vokaalidevaheline *j* olemas, seega on 1884. aastal kirjutatud näiteks *ajab, ajanud, aja* (genitiiv).

5.2.2. Kohtuprotokollide konsonandid

Sõnaalgulise *h* kirjutamine varieerub mõlema perioodi kohtuprotokollides, aga Öötla protokollides esineb sõnaalgulist *h*-d rohkem kui Vodja kirjapanekutes. Vodja kohtuprotokollides kirjutati sõna *hakkama* alati sõnaalgulise *h*-ga, aga Öötla protokollides kirjutati paralleelselt

akkanud ja *hakkas*. Vodja protokollides ei varieeru sõnaalgulise *h* kirjutamine ühe sõna piires, küll aga esineb seda Öötla kohtuprotokollides.

Rõhuliite *-gi/-ki* kirjutamisel on erinev see, et esimese perioodi kohtuprotokollides oli kasutusel vaid *-gi*, hoolimata sellest, kas liide lisandus helilisele või helitule konsonandile. 1884. aasta kohtuprotokollides liitub helilisele häälikule *-gi: ühtegi*, ja helitule häälikule *-ki: puudki*. Peetri murrakule on omane ka liitekuju *-gid/-kid*, aga sellist kirjapilti ei esine kummagi perioodi protokollides.

Öötla valla kohtuprotokollides esineb *v*-kadu, mida Vodja protokollides ei leidu. Seetõttu erineb kahe valla kohtuprotokollides sõna *päev* kirjutamine. Vodja protokollides on sõna lõpus alati *w: päew*, *päw*, aga Öötla protokollides on ka sõnakuju *päe*.

5.3. Kohtuprotokollide morfoloogia

5.3.1. Ülevaade kohtuprotokollide noomenimorfoloogiast

Sarnane on mõne kirjakeelest erineva lühenenud genitiivivormi esinemine, näiteks Vodja kohtuprotokollides *käise* 'käimise' ja Öötla protokollides *kaupme* 'kaupmehe'. Vodja protokollides varieerub mõne sõna genitiivi vorm, näiteks *otra/odra*, aga teise perioodi kirjapanekutes selliseid paralleelvorme ei esine.

Vodja kohtuprotokollides varieerub pluraali partitiivi vormide kirjutamine. Näiteks on kahetine sõnade *linane* ja *willane* pluraali partitiiv: *linnasid*, *linnaseid*; *wiltsaid*, *wiltseid*. Öötla kohtuprotokollides puudub säärane varieerumine. Sõna *hobune* käänatakse Vodja protokollides *obbone* : *obbose* ja mitmuse partitiiv on *obbosid*, aga Öötla protokollides on kirjutatud *hobune* : *hobuse* : *hoost* ja mitmuse partitiiv on *hobusid*. Vodja protokollides esineb pluraali partitiivis rohkem *si-* ja *sid-*vormi. Kaheksal korral esineb *sid-*vormi: *linnasid*, *pöldussid*; ühel korral *si-*vorm: *kubessi*. Samuti on rohkem *eid-*lõpulist mitmuse partitiivi: *kartuhwleid*, *wiltseid*, *linnaseid*.

Mõlema perioodi kohtuprotokollides esineb kahesilbilistes sõnades geminaadiga lõputa vorme: *tuppa*, *kätte*. Peetri murrakule omaselt on Vodja kohtuprotokollides singulari illatiivi märgitud enamjaolt lõpuga *-sse*: *perresse*, *wärrawasse*, *kubemesse*, *rinnasse*, *sesamasse*.

Huvitav on asjaolu, et juba vana kirjaviisi ajal välja kujunenud komitatiivi esines Vodja protokollides tunduvalt rohkem kui Öötla kohtuprotokollides (Laanekask 2004: 27). Mõlemal perioodil esines komitatiivi näiteid sõnast *käsi*: *käega*. Pluraali komitatiivi vorme leidis aga ainult 1869. ja 1870. aastate Vodja kohtuprotokollides, näiteks *waljastega*, *warrastega*, *tüdrukutega*, *nendega*.

5.3.2. Ülevaade kohtuprotokollide verbimorfoloogiast

Mõlemal perioodil esineb ainsuse kolmandas pöördes *pidama*-verb infinitiivitarindis koos *ma*-infinitiiviga: *peab kätte andma* (1869), *peab maksma* (1869), *peab olema* (1869), *peab sama* 'saama' (1869), *peab [sigu] pidama*, *peab jääma*, *peab maksma*. Vodja kohtuprotokollides esineb *saama*-vorm tuleviku tähenduses koos *ma*-infinitiivi või *tud*-partitsiibiga, aga Öötla protokollides sellised näited puuduvad.

Eitavas kõneliigis on mõlema perioodi kohtuprotokollides näiteks verbid *polle käinud* / *ei ole käinud*, *polle näinudki* / *pole näinud*. Öötla kohtuprotokollides on negatiiv moodustatud tavaliselt ühendiga *ei ole*, mida esineb tekstis üheksal korral. Neljal korral on kasutatud sõna *pole*. Vodja kohtuprotokollides on *pole* ja *ei ole* kasutamine võrdväärne, *ei olle* esineb protokollides kaheksal ja *polle* seitsmel korral. Vodja kohtuprotokollides esineb indikatiivi negatiivis palju saksa-mõjulist topelteilust, nagu näiteks *ei olle mitte torkanud*, *ei olnud mitte tulnud*, aga Öötla protokollides esineb seda vähem.

Vodja protokollides puuduvad indikatiivi preesensi impersonaali näited, aga Öötla protokollides on kaks sõna selles vormis: *kaebatakse* ja *aetakse*; need ei ole Peetri murrakule omaselt *sse*-tunnuselised.

Indikatiivi imperfekt on mõlemal perioodil moodustatud kirja-keelega sarnaselt tunnustega *-i*, *-si*, millele on lisatud pöördelõpud. Vodja protokollides esineb lühikesi vorme, nagu *kussin* 'küsisin' ja *aitsin* 'aitasin'. Öötla protokollides selliseid näiteid ei ole ja indikatiivi imperfekti vormid on moodustatud nii nagu kirjakeeles.

Mõlemal perioodil on kasutusel *da*-infinitiiviga moodustatud kvotatiivi vormid. Esimesel perioodil esineb ühel juhul ka *ma*-infinitiiviga sarnane kvotatiivi vorm. Minevikus on nii 1869. ja 1870. aastate kui ka hilisemates kohtuprotokollides sagedasim *nud*-tunnuseline kvotatiiv, kuid esineb ka *da*-infinitiivse *olla*-vormiga moodustatud kaudse kõneviisi vorme. Öötla protokollides ei ole näiteid *wa*- ja *wad*-tunnuselisest kvotatiivist, küll aga on mõni selline mineviku verbi-vorm Vodja kohtuprotokollides, näiteks *ollewad ärra wotnud* ja *ollewad katki kiskunud*.

Mõlema perioodi protokollides on mineviku kesksõnad kirjutatud enamjaolt kujul *-nud*, näiteks *läinud*, *lõnud/lõönud*, *hakkanud/akkanud*. Vodja kohtuprotokollides esineb kaks näidet vormivariandiga *-nd*: *laind* 'läinud', *lagund* 'lagunenud'. Nii Vodja kui ka Öötla kohtuprotokollides esineb impersonaali mineviku kesksõnu: *moistetud* 'mõistetud' (1869), *niidetud* (1884). Vodja kohtuprotokollides esinevad Peetri murrakule omaselt lühemad *tud*-kesksõnad: *nimmetud*, *tähhendud*.

Mõlema perioodi verbimorfoloogia on sarnane Peetri murraku ja ühtlasi kirjakeelega. Öötla protokollides esineb tunduvalt rohkem täismineviku ainsuse 3. pöörde vorme. Vodja protokollides on see-eest palju näiteid mineviku kesksõnadest. Verbivormide moodustamine erines periooditi vaid mõnel üksikul juhul. Näiteks on 1869. ja 1870 aastate protokollides impersonaali mineviku kesksõnas Peetri murrakule omaselt lühike *tud*-kesksõna vorm *nimmetud*, aga Öötla kohtuprotokollides lühikest vormi ei esine. Esimese perioodi kirjapanekutes moodustatakse kvotatiivi lisaks *da*- ja *ma*-tunnusele ka *wa*- ja *wad*-tunnustega, mida Öötla protokollides ei leidu. Eituse moodustamisel on Öötla protokollides rohkem kasutatud ühendit *ei ole*, samal ajal kui Vodja kohtuprotokollides on sellega võrdselt kasutusel ka eitussõna *polle*.

6. Kokkuvõte

Võrreldes kahe perioodi kohtuprotokollide keelt, on silmapaistvaim muutus märgatav kirjaviisis. Kuigi Vodja valla kohtuprotokollide kirjapanemise ajal käis juba elav arutelu vana ja uue kirjaviisi plusside ja miinuste üle, on esimese perioodi tekstide kirjutamisel lähtunud valdavalt vana kirjaviisi põhimõtetest (Kask 1958: 14). Üsikiud vana kirjaviisi jooni leidub ka 1884. aasta kohtuprotokollides, kuid peamiselt on seal tuginetud uuele kirjaviisile. Põhiline sarnasus kahe perioodi ortograafias on kirjavahemärkide kasutamises valitsev korrapäratus.

Häälikulistest joontes valitseb Vodja kohtuprotokollides märgatavalt suurem varieeruvus kui Öötla kirjapanekutes. Öötla kohtuprotokollides ei esine vaheldus *u ~ ü*, samal ajal kui Vodja protokollides on kirjutatud nii *ullemal* kui ka *üllemal*. Peetri murrakule omaselt on mõlemal perioodil kirjutatud *naene*. Selge erinevus on järgsilbi *o* märkimisel. Esimese perioodi kohtuprotokollides on järgsilbi *o* märkimine valdav ja selles esineb vaid üksikiud kõrvalekaldeid. 1884. aasta kohtuprotokollides ei esine järgsilbi *o*-d. Nii on 1869. ja 1870. aastal kirjutatud *kohto*, aga 1884. aasta protokollides *kohtu*.

Mõlema perioodi kohtuprotokollides esineb sõnaalguline *h*, aga Öötla protokollides on selle märkimine tunduvalt järjekindlam. Märgatav erinevus on rõhuliite *-gi/-ki* märkimisel. Esimese perioodi kirjapanekutes liitub alati *-gi*, kuid Öötla kohtuprotokollides liitub helitu häälikuga lõppevale sõnale *-ki* ja helilise häälikuga lõppevale sõnale *-gi*.

Võrreldes esimese ja teise perioodi häälikulisi jooni, saab väita, et 1869. ja 1870. aasta kohtuprotokollides on rohkem paralleelvorme.

1884. aasta kohtuprotokollid on keelelt ühtlasemad ja häälikuliselt koosseisult kirjakeelega sarnasemad kui esimese perioodi kirjapanekud.

Noomenimorfoloogia on kahe perioodi kohtuprotokollides enamjaolt sarnane, kuid leidub ka üksikuid erinevusi. Vodja kohtuprotokollides esineb vanas kirjaviisis tavaline *a*-line mitmuse partitiiv *püksa* 'pükse', mida Öötle kohtuprotokollides ei leidu. Samuti on Vodja valla kohtuprotokollides rohkem kasutatud Peetri murrakule omast *sse-lõpulist* illatiivi ja Öötle protokollides eelistatud lühikest sisseütlevat, näiteks *kambri*, *laeka*.

Vodja kohtuprotokollides esineb *saama*-tulevik ehk *saama*-verbi olevikuvorm koos põhiverbi *ma*-infinitiivi või *tud*-partitsiibiga, näiteks *saab istuma*, *saab arvatud*, mida teise perioodi kohtuprotokollides ei leidu. Verbimorfoloogias erineb periooditi ka kvotatiivvormide moodustamine. Vodja protokollides on ülekaalus *da*-tunnuseline kvotatiiv ning lisaks esineb *ma*- ning *wa*- ja *wad*-tunnuseline kvotatiiv. Öötle kohtuprotokollides esineb ainult *da*-tunnuseline kvotatiiv.

Mõlema perioodi kohtuprotokollides on sarnane *nud*-partitsiibi märkimine kujul *-nud*, kuigi Peetri murrakus oleks ootuspärasem *-nd*. Seega esinevad protokollides kirjakeelega sarnaselt näiteks vormid *olnud*, *lubanud*, *läinud*. Samuti esineb nii Vodja kui ka Öötle kohtuprotokollides topelteisus, näiteks *polle mitte teinud*. Kui Vodja protokollides on eitust edasi antud võrdselt nii verbiga *polle* kui ka ühendiga *ei ole*, siis Öötle kohtuprotokollides on *pole* poole vähem kasutusel kui *ei ole*. Samuti esineb eitav rõhusõna *mitte* Vodja protokollides rohkem kui Öötle omades.

Uurimuse üks eesmärk oli välja selgitada 19. sajandi teise poole keelekasutuse võimalik keskmurdepärasus. Mõlema perioodi kohtuprotokollides esineb Peetri murrakule omaseid tunnuseid nii häälikulistest joontes kui ka morfoloogias, näiteks on protokollides kajastatud astmevahelduslik muuttüüp *vanger* : *vankri* : *vangert*. Esimese ja teise perioodi protokollides esineb murrakupäraselt sõna *naene*. Vodja kohtuprotokollides on mitmuse nominatiivis sõna *kolmandamad*, mille tüvele on Peetri murrakule omaselt liitunud *-ma*. Keskmurdele pole omane essiivivormide kasutus ja kohtuprotokollides ei leidunudki selle käände kohta näiteid. Samas esineb ka üksikuid erinevusi Peetri murrakust, näiteks on kohtuprotokollides vähe kasutatud *sse-lõpulist* illatiivi, seda eriti teise perioodi kirjapanekutes. Peetri murrakule on omasem *nud*-partitsiip kujul *-nd*, aga mõlema perioodi kohtuprotokollides esineb pigem *-nud*.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et esimese perioodi kohtuprotokollides on märgatavalt suurem häälikuline varieeruvus kui teisel perioodil. Samuti on 1869. ja 1870. aastate kohtuprotokollides rohkem vanale kirjaviisile omaseid jooni. Teise perioodi kohtuprotokollides on ka

vähem paralleelvorme. Öötlä valla kohtuprotokollide kirjapanekul on enamjaolt tuginetud uuele kirjaviisile. Ühtlasi on 1884. aasta kirjanekud suuresti tänapäeva kirjakeelega sarnased. See näitab eesti ortograafia ühtlustumist 1880. aastatel.

Address:

Kristiine Kurema
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2, 51014 Tartu
E-post: kristiinekurema@gmail.com

Allikad

Vodja vallakohus. Kohtuprotokollid – Eesti Ajalooarhiiv, f 2791, n 1, s 1, 1869–1870.
Öötlä (Esna) vallakohus. Kohtuistungite protokollid – Eesti Ajalooarhiiv, f 2813, n 1, s 2, 1884.

Kirjandus

- Ahven, Eeva (1958) *Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, 4.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Hennoch, Hermann (1994a) *Kareda kandi lugu läbi aegade I*. Ämbra.
- Hennoch, Hermann (1994b) *Kareda kandi lugu läbi aegade II*. Ämbra.
- Kasik, Reet (2011) *Stahli mantlipärijad: eesti keele uurimise lugu*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kask, Arnold (1958) *Võitlus vana ja uue kirjaviisi pärast XIX sajandi eesti kirjakeeles*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold (1984) *Eesti murded ja kirjakeel*. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 16.) Tallinn: Valgus.
- Kingisepp, Valve-Liivi (2001) „Eesti keele esimestest kirjapanekutest ja kirjaviisidest”. *Oma Keel* 1, 5–13.
- Laanekask, Heli (2004) *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis, 14.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Laanekask, Heli ja Tiiu Erelt (2003) „Written Estonian”. In Mati Erelt, ed. *Estonian Language*, 273–335. Tallinn: Estonian Academy Publishers.

- Lätti, Priit (2007) „Muinasaeg (13. sajandi alguseni)”. Toim. Taavi Pae ja Henn Sokk. *Koguteos Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene I*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia- kirjastus.
- Must, Mari ja Aili Univere (2002) *Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni*. (Eesti Keele Instituudi toimetised, 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Must, Mari (1965) *Keskmurde tekstid*. (Eesti murded, 2.) Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Neetar, Helmi (2009) „Järvamaa keeltest”. Toim. Henn Sokk ja Taavi Pae. *Koguteos Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene II*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Neetar, Helmi (2005) „Peetri kihelkonna murrak”. Koost. Vaike Kotkas. Toim. Enn Tarvel, Kalev Katus, Valter Lang, Lembit Andresen. *Peetri muinaskihelkond*. Paide.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll ja Jüri Viikberg (2009) *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiend. tr. Toimetaja Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Raag, Raimo (2008) *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.

Abstract. Kristiine Kurema: Transition from the old orthography to the new during the second half of the 19th century based on the court protocols of Peetri parish. The aim of this paper is to give an overview of the research which examined how the old orthography was replaced by the new during the second half of the 19th century. In addition, this study illustrated the resemblance of the 19th century's Estonian written language and the Estonian central dialect. The data from the court protocols of the parish Peetri were analysed for that purpose. The practical section focused on the study of orthography, phonetic features and the morphology were studied. The research revealed that the court protocols from the first period were written using the old orthography and the court protocols from the second period were mostly written using the new orthography. In the court protocols from the first period there are more parallel forms and phonetic variety. In conclusion, protocols from both period there were typical features of the Peetri dialect.

Keywords: Estonian written language, Estonian central dialect, court protocols, Peetri sub-dialect, new orthography, old orthography

Lisa 1. Väljavõte Vodja 1869. aasta kohtuprotokollide kogust

74

Del 31st Julil 1869 olid need kohtumehhed kõik kolmegas
 kous. Kaebeõnnist ei olnud.

Kous olid need kolmimmetud kohtumehhed peavannem
 Jaan Mauer, Jaan Blajon ja Mikael Lügna.

Kaebodu Anna Danner kaebas et Madli Saum olla
 järgi ära wassustawid ja temma hakkanud rüüsilma
 ja sin Madli närrinud Anna känd werrisid.

Madli ütles et tema ei teadma järgist ühtegi ja kus on se
 kes näggi kui ma wästin ja ja kiffid mind läbbi ees wät.
 mid ära kui se omma oli mas jäl on dubla ilma asjata
 wargaks teha.

Kohtukoostuse järel pandi Anna Danner puuri 18 tundi
 se eest et ilma kegi pöögata teist jöimama kannas ja
 Madli Saum krimustamise eest 28 tundi puuri üts.

Kohtu peavannem. Jaan Mauer + + +
 seiswõimikud Jaan Blajon + + +
 Mikael Lügna + + +

Wälja jel 17 Augustil 1869.

Kous olid jel 28^{ndal} Augustil 1869. need kohtumehhed peavannem
 Jaan Mauer, Jaan Blajon ja Mikael Lügna.
 Kaebamist ei olnud.

Del 11^{ndal} Septembril 1869 olid kõik need kohtumehhed kous.
 Jaan Mauer, Jaan Blajon ja Mikael Lügna.
 Kaebust ei olnud.

